

Veszprémy László Bernát „Sorstársaiknak árulói”?

Az 1944-es magyarországi gettósítás során felállított vidéki zsidó rendőrségek

Ez a tanulmány az 1944-es magyarországi gettósítások során felállított vidéki zsidó rendőrségek történetének néhány alapvető kérdésére próbál meg válaszolni eddig kevésbé feltárt vagy egyáltalán nem használt levéltári források és emlékezések alapján. Vizsgált kérdéseink a következők: kik és miért állították fel a zsidó rendőrséget? Kik voltak a zsidó rendőrök, hol szolgáltak, milyen feladataik voltak a gettók és gyűjtőtáborok őrzésében, illetve a deportálások lebonyolításában? Milyen vádak érték a zsidó rendőrséget a háború után, hogyan kezelték ügyeiket a népbíróságok? Ez a tanulmány nem érinti a budapesti nagygettó zsidó rendőrségét, mely máskor jött létre, mint a vidéki zsidó rendőrségek, illetve szervezetenként, feladatát és szerepét tekintve is eltérő volt.

Míg a lengyelországi és a baltikumi zsidó rendőrségek angol nyelven komoly szakirodalommal és monográfiákkal rendelkeznek,¹ a magyarországi holokauszt legtöbb kutatója a zsidó rendőrségek tárgyalásánál eleve a budapesti zsidó rendőrségre koncentrált,² mindössze néhány helytörténeti mélyfúrás végző kutatás jegyezte meg – maximum néhány mondat erejéig – aényt, hogy a kutakodás helyszínén létezett zsidó rendőrség 1944-ben.³ Jellemző módon Dan Michman izraeli holokausztkutató történész egyedüli szerzőként utalt legalább futólag arra, hogy a zsidó rendőrség létrehozására „semiféle utasítás” nem volt.⁴ Konklúziója, mint látni fogjuk, minden bizonnyal pontatlan, ám ő legalább nem magától értetődő tényként, hanem vizsgálható jelenségként tekintett a zsidó rendőrségek létrehozására. Érdekes, hogy magyar zsidók által alkotott helyi rendőrség egyes amerikai DP-táborokban is létezett,⁵ az összezárt zsidó közösségekben tehát akár magától értetődő is lehetett a belső rendfenntartás megszervezésének igénye.

A zsidó rendőrségek első említései Magyarországon a negyvenes évek elejéről származnak, ugyanis az antiszemita sajtó részletesen beszámolt a lengyelországi zsidóság sorsáról és gettósításáról. 1940 és

1943 között cikkek jelentek meg a lódzi, a varsói, a sosnowieci és más, meg nem nevezett települések zsidó rendőrségéről.⁶ Érdekesítő, hogy a *Magyarország* 1940. december végi cikke varsói mintára javasolta a budapesti zsidóság gettósítását és zsidó rendőrség felállítását.⁷ A gettósításra és a zsidó rendőrségek felállítására a vidéki Magyarországon az 1944. március 19-i német megszállást követően került sor. A zsidó rendőrségek felállításáért minden bizonnyal az 1.520/1944. M. E. számú, késő áprilisi rendelet felelt, mely hivatalosan a cinikus „zsidók önkormányzata és érdekvépviselete” címet viselte, s mely gyakorlatban felállította a Magyarországi Zsidók Szövetségét (a „második zsidótanácsot”). A rendelet szerint a szövetség „önkormányzati feladatkörében őrökdi a kötelékébe tartozó zsidók” – minden sárga csillagot viselő egyén Magyarországon – „magatartásai felett”.⁸ A rendelet szövege kellőképpen zavaros volt, a kecskeméti zsidó tanács például a szegedi zsidó tanácsnál érdeklődött, hogy ott milyen keretek között és hogyan teljesítették azt.⁹ Az itt idézett mondatot könnyedén lehetett úgy értelmezni, hogy a vidéken felállítandó zsidó tanácsoknak feladata a zsidók magatartása felett őrökdi szervezet felállítása. Természetesen ez csak az egyik olvasata volt a rendeletnek, és mint látni fogjuk, meglehetősen kevés gettó ismert, ahol egyáltalán felállt zsidó rendőrség.

Az 1944-es magyarországi vidéki zsidó rendőrségek alapvetően a gettók és gyűjtőtáborok belső rendjére ügyelő, illetve a ki- és bejárást ellenőrző *ad hoc* felállított és jogilag kevésbé vagy semennyire sem támogatott rendvédelmi szervek voltak. A források nevezték őket gettórendőrségnek, kisegítő rendőrségnek, házirendőrségnek, belső rendőrségnek, de a leggyakoribb név a zsidó rendőrség volt. Mint címünkben is jeleztük, pontosabb zsidó rendőrségekről beszélni, mint egyfajta egységes, országos zsidó rendőrségről. Még a vidéki zsidó tanácsok is kevésbé tudtak kommunikálni egymással – ha egyáltalán tudtak –, az egyes gettók vagy gyűj-

A varsói zsidó rendőrség tagjai

tőtáborok zsidósága még annyira se. Esetükben tehát nem egy központi irányítás alatt lévő, helyi ki- rendelésekkel rendelkező rendvédelmi szervről beszélünk, hanem helyi szinten megalakított, a kommunikációtól elzárt, más zsidó rendőrségekről tudomással nem bíró szervezetekről. Az egyetlen olyan zsidó rendőr, aki tudomásunk szerint két gettóban is szolgált, egy sátoraljaújhelyi túlélő volt, akit a csendőrök egy nap indoklás nélkül átvittek a kassai nagygettóba.¹⁰

A zsidó rendőrségeket néha a magyar rendőrség vagy a csendőrség, néha a zsidó tanács, néha pedig a rendvédelmi ügyekben egyébként semmilyen jogkörrel nem rendelkező polgármester állította fel. Gettója és gyűjtőtáborra válogatta, hogy a helyi zsidó rendőrség legénységét önkéntes vagy felülről szervezett alapon toborozták. Weiss András a szombathelyi gettóban nem emlékezett toborzásra vagy felvételi formalitásokra.¹¹ Vácott katonaviselt zsidó férfiakat kényszerítették a zsidó rendőrségbe a magyar hatóságok.¹² Kisvárdán lehetett önként jelentkezni a zsidó rendőrségbe,¹³ ahogyan a szintűgy szabolcsi Simapusztán is.¹⁴ Egyes zsidó rendőrségeket veteránok vagy tartalékos tisztok, másokat korábban értelmiségi foglalkozású zsidó férfiak vezettek. A vidéki zsidó rendőrség felszerelése a visszaemlékezések és dokumentumok tükrében teljesen eltérő volt. Egyes vidéki rendőröknek fehér, másoknak sárga karszalagja volt, megint másoknak nem volt karszalagja.¹⁵ A szolnoki zsidó rendőrség fehér karszalagján „zsidó rendőr”, a zsidó rendőr-

ség vezetőjének karszalagján „a zsidó rendőrség vezetője” felirat volt.¹⁶ Egyes rendőröknek sapkájuk volt, másoknak tilos volt sapkát viselniük.¹⁷ Egyes rendőröknek botjuk, másoknak pálcájuk volt, megint mások síppal rendelkeztek.¹⁸ A lévai zsidó rendőrség tagjainak fényképes igazolványuk is volt.¹⁹ Egyetlen forrás sem utal rá, hogy a zsidó rendőröknek ne kellett volna sárga csillagot viselniük.

A legtöbbet a Szabolcs vármegyei zsidó rendőrségről tudjuk, mégpedig a nyíregyházi gettó és a simapusztai gyűjtőtábor állományáról. A nyíregyházi gettórendőrséget Faragó Béla vezette, aki 1894-ben született Nyíregyházán, foglalkozása és sorsa ismeretlen. A simapusztai zsidó rendőrség Gondos Lajos vezetése alatt állt,

aki 1890-ben született Fogarason, tanító volt, és túlélte a holokausztot. Többé-kevésbé tudunk adatokkal szolgálni Faragó négy helyetteséről is: Miklós Ferenc (1894–1944) kereskedő, Hoffman Ferenc nyíregyházi zsidó (1894–1945), Stark Lajos nyíregyházi zsidó (1897–1944) és Lazarovits Sándor (ismeretlen). A helyi zsidó rendőrség vezetéséből ismert még Lazarovits Miklós beosztás nélküli tiszt (Nyíregyháza, 1924 – 1945) és Bleich Miklós kerékpáros küldönc, utóbbi szintűgy a holokauszt áldozata. Ismeretlen sorsú Burger György beosztás nélküli tiszt és Dőri Béla irodavezető.

Mindez kevés a messzemenő következtetések levonásához, ám ismert a nyíregyházi zsidó rendőrség teljes névsora,²⁰ és a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárának árvaszéki iratai és a nyíregyházi zsidó temető emlékfalára vésett áldozati névlista alapján sokaknak születési és halálozási dátuma, helye és foglalkozása is.²¹ A simapusztai zsidó rendőrség két tagjának születési ideje, helye és foglalkozása szintűgy ismert a levéltár irataiból.²² A nyíregyházi és a simapusztai zsidó rendőrök átlagéletkora 31 év volt, foglalkozásukat tekintve pedig a többség polgári foglalkozású volt (nyolc kereskedő, három fogorvos, egy tanító, egy ügyvéd), továbbá akadt egy-egy munkás (kárpitós és géplakatos) és két gazdálkodó. Meglehetősen jól ismert a kiskunhalasi gettó zsidó rendőrségének foglalkozási aránya, 17 zsidó rendőrből kilenc foglalkozása ismert, alátámasztva a polgári túlsúlyt (hat kereskedő, egy gyógyszerész, egy-egy

Będzin gettójának zsidó rendőrsége

hentes és pék).²⁵ Az itt jelzett fiatal átlagéletkor igen szembetűnő, s oka lehetett, hogy a katonakorú férfiakat munkaszolgálatra vitték, ám tudjuk, hogy a sátoraljaújhelyi gettóban a csendőrség külön letartóztatta az erős férfiakat, így már csak ezért sem működhetett életerős, felnőtt férfiakkal a rendőrség, helyette fiatalokkal töltötték fel a zsidó rendőrség legénységét.²⁴

A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája szerint, mely monumentális munka 2007-ben jelent meg Randolph L. Braham szerkesztésében, létezett zsidó rendőrség a következő településeken: Munkács, Nagyvárad, Edelény, Magyarbánhegyes, Mezőkovácsháza, Szeged, Rozsnyó, Debrecen, Szolnok, Dragomérfalva, Máramarosziget, Szeklence, Mátészalka, Szilágyssomlyó, Ungvár, Sátoraljaújhely.²⁵ Létszámukat tekintve nem sok kapcsolat fedezhető fel a település vagy a gettó és a rendőrség állományának mérete között: a mátészalkai rendőrség 200 fős legénységgel rendelkezett, a kaposvári 60 fővel, míg a debreceni 25 fővel, a balassagyarmati 30 fővel, a szegedi pedig 40 fővel. A Bars és Hont vármegyei holokausztról szóló szakirodalom szerint Léván is létezett zsidó rendőrség, mindössze négy fővel a körülbelül 870 fős gettóban.²⁶ Mint utaltunk rá, a szakirodalom szerint Kiskunhalason is létezett zsidó rendőrség.

A fenti szakirodalmon kívüli rendőrségi jelentésekből tudjuk, hogy Ungváron 100 fővel működött a zsidó rendőrség,²⁷ és memoárokból és sajtóforr-

sokból, hogy Kisvárdán és Zalaegerszegen is létezett ilyen alakulat.²⁸ DEGOB-jegyzőkönyvek tanulsága szerint továbbá létezett zsidó rendőrség a következő településeken is: Aknaszlatina, Szatmárnémeti, Beregszász, Ipolyság, Mezőcsát, Nagyszőlős, Técső, Huszt, Szeklence, Felsővisó, Iza, Tab, Békéscsaba, Kispeszt, Komárom, Mohács, Székesfehérvár, Balassagyarmat és Vác.²⁹ Annak tükrében, hogy egyes történészek szerint körülbelül kétszáz gettó jött létre Magyarországon 1944-ben,³⁰ a fenti lista meglehetősen rövid, noha könnyen lehetséges, hogy további kutatások itt nem említett gettóknak vagy gyűjtőtáboroknak is feltárják zsidó rendőrség jelen-

létét. Érdeemes kiemelni, hogy egyes gyűjtőtáborokban is léteztek zsidó rendőrségek, nem ismert azonban, hogy legénységük milyen mértékben egyezett az odaszállított gettók zsidó rendőrségével. Kovács László nyíregyházi túlélő szerint például a simapuztai gyűjtőtábor zsidó rendőrsége megegyezett a nyíregyházi zsidó rendőrséggel,³¹ a simapuztai zsidó rendőrség vezetője azonban – mint látni fogjuk – nem volt azonos a nyíregyházi zsidó rendőrség parancsnokával.

A zsidó rendőrségek hol a csendőrség, hol pedig a rendőrség felügyelete alatt álltak. Bizonyosan ismert, hogy Ungváron, Szatmárnémetiben és Mohácson a magyar rendőrség felügyelte a zsidó rendőrséget.³² A balassagyarmati zsidó rendőrség két parancsoka naponta jelentett a helyi magyar rendőrkapitánynak.³³ A budapesti zsidó tanácshoz hasonlóan jelentés érkezett a debreceni gettóról a helyi zsidó tanácstól, miszerint „saját rendőrség van, amely rendszeresen jelentést ad az állami rendőrségnek”.³⁴ A gyakorlatban természetesen a csendőrség is adhatott utasítást a zsidó rendőrségnek, hiszen „rendőri” mivoltuk a legkevésbé sem helyezte őket a vidéki rendvédelem szerveivel azonos rangba.³⁵ Olyan gettó is ismert volt, ahol a két rendvédelmi szerv felváltva gyakorolta az irányítást. A szilágyssomlyói zsidó rendőrség visszaemlékezések szerint jól együtt tudott működni a magyar rendőrséggel, de a csendőrséggel nem.³⁶ A negatív sztereotípiákat erősíthette, hogy az ungvári gettó „verőszo-

bája” – ahol a gazdag zsidókat vallatták a magyar rendvédelmi szervek tagjai – a zsidó rendőrség irodájában működött.³⁷ A zsidó rendőrség és a magyar rendőrség kapcsolatára utalt az ungvári rendőrség április 22-i jelentése, mely szerint egy gettóból kilépő nő magyar rendőrök általi agyonlövését követően a magyar rendőrség „legnyomatékosabban figyelmeztette” a zsidó rendőrséget, hogy tájékoztassák a zsidókat a szökések következményeiről, a magyarul nem tudó kárpátaljai zsidók esetében akár tolmács igénybevételével.³⁸ Weiss András szombathelyi zsidó rendőr visszaemlékezésében a magyar rendőrséggel való egyedüli kapcsolataként azt jelölte meg, hogy egy alkalommal egy magyar rendőr rászólt a „fiatalúrra”, hogy egy zsidó család házának ablakát csukassa be, mert csapkodja a szél.³⁹

A magyar rendőrség és a zsidó rendőrség viszonyát tisztázni igyekvő dokumentumot kevés gettóból ismerünk. A szegedi gettó lakói a városi rendőrkapitányság által kiadott gettórend szerint „a gettóban szolgálatot teljesítő rendőri közegek” – a zsidó rendőrség – felügyelete alá tartoztak, akik ellenőrizték az indokolt ki- és bemenetelt, illetve akiknek a lakók „feltétlen engedelmességgel” tartoztak. A szöveg különbséget tett a gettót kívülről őrző „m. kir. rendőrség szegedi kapitányságának közegei” és a zsidó rendőrség között.⁴⁰ A pécsi rendőrkapitány-helyettes hasonlóan rendeletet adott ki, miszerint „a rend fenntartására kötelesek a zsidók rendfenntartó szervet létesíteni, kik megkülönböztető jelvényt viselnek és szolgálatukat bottal látják el”.⁴¹ Effajta kitételt nem mindig tettek, pedig nem volt magától értetődő, hogy ki alá is tartozik a zsidó rendőrség. (Budapesten a fővárosi rendőrség alá tartoztak, nevük hivatalosan a Magyar Királyi Államrendőrség Gettóparancsnoksága volt.)

A zsidó rendőrséget egészen változatos feladatokra használták fel, amelyek között a rend fenntartása a legritkább esetben szerepelt. Egyes gettóban – például Szilágysomlyón – még „egészségőrök” is voltak karszalaggal, a szegedi gettóban küldönctszolgálat is létezett, a nyíregyházi gettóban

A vilnai zsidó rendőrség

pedig zsidó tűzrendészet is működött.⁴² A szilágysomlyói gettóban továbbá önkénteseket is keresett a csendőrség csendőrszobák takarítására,⁴³ a simapuztai gyűjtőtáborban pedig volt táborigazgató zsidó borbélyosztag is, akik az emlékezők szerint „egész nap” a csendőröket borotválták.⁴⁴ A győri gettóról azt írták antiszemita lapok, hogy verekedések feloszlatása volt a zsidó rendőrök feladata, ám az erről tudósító cikk egyik fő üzenete volt, hogy a gonosz zsidók még egymással sem tudnak békességben élni, így ezt a forrást különösen kritikusan kell olvasni.⁴⁵ A simapuztai gyűjtőtábor zsidó rendőrparancsnoka egy esetben bizonyosan felpofozott egy szerinte rendetlenkedő zsidót.⁴⁶ Weiss András szerint feladata volt ellenőrizni az éjjeli forgalmat egy rendőrfülkében a szombathelyi gettó bejáratánál, továbbá a zsidó tanács utasítására rádiók beszédese és szortírozása. Emlékezett továbbá arra, hogy árokásásra használták fel őket – nem biztos, hogy a zsidó rendőrség feladatainak keretében –, illetve, hogy biciklivel valahova futárszolgálatot teljesített.⁴⁷ A nyíregyházi gettóban a zsidó rendőrök feladata volt a lakók reggeli ébresztése és az új lakók betelepítése házaikba.⁴⁸ A simapuztai gyűjtőtáborban a víz tisztaságát is ellenőrizték a zsidó rendőrök.⁴⁹ Az ungvári rendőrfőkapitány 1944. április 23-i jelentése szerint a vidéki zsidóság ungvári gettóba való telepítésekor az új jövevények fedél alá helyezésében a zsidó rendőrség együttműködött a magyar rendőrséggel, ötszáz zsidó számára állítottak fel

ponyvasátorokat.⁵⁰ A sátoral-
jaújhelyi zsidó rendőrség fel-
adata emlékezők szerint az
öregék és nők menedékének
felépítése volt,⁵¹ mások szerint
továbbá a munkára kivitt fér-
fiak összegyűjtése.⁵² A szilágy-
somlyói gettó zsidó rendőrsé-
ge ellenőrizte a tisztaságot, a
közös konyha munkáját, az
ételosztást, és hogy szombaton
is dolgoznak-e a gettó lakói.⁵³
Az aknaszlatinai zsidó rendőr-
ség feladata volt, hogy a latri-
naásásra ügyeljenek.⁵⁴ A dra-
gomérfalvai gettóban a zsidó
rendőrség feladata volt az étel
szétosztása.⁵⁵ Jász-Nagykun-
Szolnok megyében légoltalmi
feladatokat is elláttak a
zsidó rendőrséggel.⁵⁶ Bizonyos
helyeken, mint a simapusztai
gyűjtőtáborban, a zsidó rend-
őröknek rendszeresen torna-
gyakorlatokon kellett részt
venniük.⁵⁷

A zsidó rendőrségről számos vád megjelent a há-
ború utáni sajtóban, elsősorban „jupókként” utalva
rájuk, és kivétel nélkül privilégiumokat élvező,
zsidó társaikkal kegyetlenkedő egyénekként leírva
őket. Nem megkerülhető tehát a kérdés, hogy járt-e
bármilyen fajta privilégiummal a zsidó rendőri lét a
vidéki gettóban vagy gyűjtőtáborokban? Wein-
berger Pál szilágy-somlyói túlélő szerint a zsidó
rendőri mivolt semmi egyéb előnnyel nem járt, mint
hogy őrszolgálatra bevont személyként nem kellett
latrinát ásni,⁵⁸ és Weiss András is meggyőződése-
sen állította e sorok szerzőjének, hogy a zsidó rend-
őri szerepben „semmi privilégium nem volt”.⁵⁹ Állí-
tása a szombathelyi gettóra, mely alapvetően jól el-
látott gettó volt, igaz is lehetett. Más gettóban
vagy gyűjtőtáborokban – például a simapusztaiban
– azonban zsidó rendőrökhöz került az élelmiszer-
csomagok jelentős része, alkalmanként a nagy ér-
téket jelentő szesz és cigaretta is. Ezekkel ellátásu-
kon és helyzetükön javítani tudtak. Egyes emléke-
zők a zsidó nők kiemelt figyelmét is említették a
zsidó rendőrök iránt, elsősorban a koncentrációs
táborok világából is ismert jelenség okán, miszerint
közösülésért cserébe forrásokat vagy védelmet le-
hetett szerezni. A kiemelt szereppel azonban na-
gyobb felelősség is járt. A váci gettóban egy emlé-
kező szerint a hatóságok „halálra rémisztették őket
[a zsidó rendőröket], hogy ők felelősek mindenért

A tódzi zsidó rendőrség

és mindenkiért, ha legcsekélyebb dolog előfordul-
na, őket lövik föbe”.⁶⁰ Hasonlókról számolt be Ko-
vács István balassagyarmati zsidó rendőr: a helyi
csendőrség és rendőrség tagjai „kérdték, hogy is-
merem-e az ő szelíd vallatási módszereiket. Én
mondtam, hogy ismerem, mire azt mondták, hogy
ha másnapra nem fogunk beszolgáltatni nagyobb
mennyiségű értéket, akkor a gyermekeket is meg-
ismertetik szelíd vallatási módszereikkel”. Kovács
pánikszzerűen riadóztatta a gettó lakóit, „hogy leg-
alább a gyermekeket megkíméljük a kínzásoktól”.⁶¹
Az egyes áldozatokra való kiemelt felelősség helye-
zése nem csak a zsidó rendőrség berkeiből ismert.
A kisvárdai gettóban minden gettóban lévő háznak
volt zsidó felelőse, aki lakoslistával rendelkezett, és
felelősséggel tartozott, ha valaki megszökött.⁶²

Fontos kiemelni, hogy zsidó rendőrökkel ugyan-
úgy kegyetlenkedtek az antiszemita hatóságok,
mint másokkal. Ismert, hogy a munkácsi zsidó
rendőrség főnökét, Berkovics Lajost megverték.⁶³
Egy tanú szerint az ungvári gettóban „egy zsidó
rendőr az SS-nek jelentést tett, nem tudta magát jól
megértetni, erre az SS katona összepofozta”.⁶⁴ Egy
másik vallomás szerint a munkácsi gettóban az ösz-
ses zsidó rendőrnek „sportot kellett csinálniuk”,
azaz „feltartott kezükben egy-egy téglát tartva nie-
der-auf-ot [fel-alá járást] csináltak két órán keresz-
tül, azután behajtották őket a téglagyári patakba.
Ezt néhányszor megismételték, miközben a patak-

Edek Rebhum, a glogóvi zsidó rendőrség feje

ban is téglát tartottak a kezükben, utána kb. egy kilométernyire behordatták a téglákat”.⁶⁵

Bizonyos zsidó rendőrségeket illetve azon vád, hogy társaikat ütlegettek. Külön említendő itt a kassai zsidó rendőrség⁶⁶ és a kolozsvári zsidó rendőrség,⁶⁷ melyekről sok kritika szerepelt az emlékezősekben. A vádlók azonban nem gondoltak rá, hogy a zsidó rendőrök esetleg maguk is nyomás alatt cselekedtek: egy kolozsvári túlélő vallomása szerint a gettóban büntetés terhe mellett kellett más zsidókon nagyokat ütni, „a vége az lett, egyik szerencsétlen a másik szerencsétlent agyba-főbe kellett verje” a csendőrök szórakoztatására.⁶⁸ Ugyanígy érdemes kezelni egy szatmárnémeti keresztény nő, Berendi Sándorné esetét, aki pénzért vitt ételt a mátészalkai gettóba, s akit egy helyi zsidó rendőr fülelt le.⁶⁹ A zsidó rendőrré súlyos nyomás nehezedhetett, hogy feladatát ellássa, hiszen ellentétben a magyar rendvédelmi szervekkel, a szabotálásért vagy nem megfelelő munkavégzésért fizikai biztonságával vagy potenciálisan az életével felelt.

Ismert, hogy különleges helyzetét megannyi zsidó rendőr társainak segítésére igyekezett felhasználni. Vértes (Weiss) Miklós, aki ekkor fiatal fiúként volt a zsidó rendőrség tagja, naponta bejárt Sátoraljaújhelyre ételt, újságot, egyéb szükséges tárgyakat és híreket hozni.⁷⁰ A sátoraljaújhelyi zsidó rendőrség ezen felül igyekezett minél na-

gyobb személyes teret kieszközölni a gettó lakóinak: „Fő törekvésünk volt megkerülni az utasítást, és a lehető legkevesebb embert terelni a szűkös térbe. Anyák és gyermekeik külön szobákat kaptak, mi pedig mindent megtettünk, hogy elkerüljük ezeket a kaotikus körülményeket.” Egyes zsidó rendőrök továbbá megpróbálták visszaszerezni a magyar hatóságok által elkobzott személyes tárgyakat a gettó lakóinak, továbbá segíteni egyes zsidóknak megúszni a szigorú személyes motozásokat.⁷¹ A simapusztai gyűjtőtábor zsidó rendőrei a csendőrség által elkobzott csomagok egy részét hajnalonta becsempészték a táborba.⁷² Az aknaszlatinai zsidó rendőrök titokban szintúgy ételt vásároltak azoknak a zsidóknak, akik nem járhattak ki a gettóból.⁷³

Futólag érdemes utalni rá, hogy Isaiah Trunk amerikai történész, a Magyarországon kívüli zsidó tanácsok első monográfusa szerint a lengyelországi zsidó rendőrség tagjainak döntő többsége korábban a cionista mozgalom tagja volt.⁷⁴ Hasonló kimutattással Magyarországon nem rendelkezünk, ám Rosenwasser József (Jozsef), a később a Kasztnervonatra kerülő kisvárdai cionista aktivista emlékezésében azt írta, hogy a helyi cionistákkal „igyekeztünk a belső rendőrségbe behozni a mozgalom embereit”. A zsidó rendőrségbe jelentkezett fiatal cionisták azután botjaikkal kopogtattak a kerítésen, ha csendőrrjárőr érkezett, hogy időben abahagyhassák a gettó lakói esetleg, törvénybe – vagy házirendbe – ütköző tevékenységeiket (például imádkozás).⁷⁵ Ugyanerre emlékezett Berger Ze’ev a szilágysomlyói gettóból.⁷⁶ A nyíregyházi zsidó rendőrök is sajátos módszert fejlesztettek ki a figyelmeztetésre Kovács László túlélő szerint: „Egyenruhás vagy hivatalos személy távollétében mindig halkán, visszafogott hangon intézkedtek. Eleinte nem is érttem, miért kezdett el hirtelen kiabálni az addig normális hangerővel beszélő rendőr. Ez volt a jel, hogy észlelték a veszélyt, a nem csillagos [keresztény személy] vagy a csendőr közeledtét.”⁷⁷ Rosenwasser arra is utalt itt idézett soraiban, hogy a gettó egyik „zsidó besúgóját”, akinek a magyar rendőrség információkért cserébe megengedte, hogy látogassa kint lévő keresztény barátját, visszatértek „agyba-főbe verték”, noha nem teljesen egyértelmű, hogy a zsidó rendőrség tagjai tették-e.⁷⁸

Frenkel Smuél kisvárdai túlélő emlékezésében szintúgy szerepel, hogy Budapestről a kisvárdai gettóba szökve – ez a tevékenység a rokonaikat vagy barátait kimenteni próbáló cionista aktivisták részéről nem volt ritka dolog – egy zsidó rendőrrel akadt dolga, akit ismert a cionista mozgalom

A tódzi zsidó rendőrség csoportképe

soraiból. A fiú nem fülelte le, hanem segített neki beszökní, ilyen módon is igazolva, hogy a zsidó rendőrség berkeibe került cionisták között is fennmaradt a mozgalmi – avagy népi – szolidaritás.⁷⁹

Fontos kiemelni, hogy a zsidó rendőrséget az ellenállás lehetőségeinek ugyanolyan korlátozásai sújtották, mint a nem-zsidókat. Hiába volt például botjuk az ungvári rendőröknek, ha a rendőrségi dokumentumok szerint őreiknek puskáik voltak. A zsidó rendőrök, mint láttuk, nagyrészt egészen fiatalok voltak, az életerős férfiak munkaszolgálatot teljesítettek. Az ellenállás vagy elrejtőzés lehetőségeit ugyanazok a szempontok befolyásolták, mint a különösebb szereppel nem rendelkező gettólakóké. Elrejtőzni vagy ellenállni akár a halál kockázatát is jelenthette. A munkácsi gettóban egy Hönig nevű szabót azért végeztek ki, mert megpróbált elbújni egy szekrényben,⁸⁰ a sátoraljaújhelyi gettóban pedig egy fiatal zsidó megvert egy csendőrt, mert megtámadta az apját. Büntetésképp a teljes családot deportálták.⁸¹ Egy sátoraljaújhelyi túlélő ki is emelte, hogy a zsidó rendőrség tagjai „természetesen semmit nem tudtak tenni a csendőrség támadásai ellen”.⁸²

Nemcsak a II. világháború utáni sajtó és a nép-bíróságok, de még egyes mai történészek is úgy vélik, hogy a zsidó rendőrök „a túlélés reményében hitsorsosaikat szolgáltatták ki a náciknak”, a „borzalmaknak” „egyszerre volt[ak] elkövető[i] és el-

szenvető[i]”.⁸³ Kiemelten fontos kérdés, hogy részt vettek-e a zsidó rendőrök a gyűjtőtáborok kiürítésében és a deportálásokban? Visszaemlékezők szerint a szegedi zsidó rendőrség feladata volt, hogy a gettó felszámolása előtti éjjel házról házra járva szólítsák fel a lakókat a csomagolásra és a kora reggeli kelésre.⁸⁴ A simapusztai tábor kiürítésekor emlékezők szerint a zsidó rendőrség a csendőrökkel együtt kutatta át a pajtákat, bujkáló embereket keresve.⁸⁵ A zsidó rendőröket egyéb módon is be lehetett vonni a folyamatba: egy munkácsi emlékező szerint a deportáló vagonok kitarakítása a zsidó rendőrség feladata volt.⁸⁶ Téves információk is találhatóak azonban az emlékezések sorában. Egy ungvári emlékező szerint a „zsidó rendőrség osztotta be, hogy az egyes transzportok mikor indulnak”, ez azonban teljes tévedés, a vonatok indulásáról szinte minden esetben a magyar állami hatóságok, kivételes esetekben (júliusi deportálások Kistarcsáról és Sárvárról) a németek döntöttek.⁸⁷ Egy sátoraljaújhelyi emlékező szerint a zsidó rendőrség szedte össze a zsidókat a gyűjtőtáborból a deportálásokra, de emlékezését egyéb részletek kiemelt kritikával kezelendő forrássá teszik. (Például szerinte a zsidó rendőrök „háromezresével” szedték össze a zsidókat.)⁸⁸ Az esetek döntő többségében azonban semmilyen szükség nem volt a zsidó rendőrség részvételére. Egy kisvárdai zsidó emlékező szerint „karomon a belső rendőrség szalagával álltam ott [a

deportálás alatt], néztem, mi történik”.⁸⁹ Ráadásul együttműködő egyéneket a legváratlanabb helyeken is lehetett találni. Löb László kisgyermekként megdöbbenve tapasztalta, hogy az őket Margittáról szekéren gettóba szállító, hangosan zsidózó férfi cigány volt.⁹⁰ Ez természetesen nem változtat azon, hogy a zsidó rendőrök áldozatok voltak s zsidó társaikkal kétségteljesen szolidárisak is. A máramarosszigeti gettóban a zsidó rendőrök ételt próbáltak a vagonokba rakni, amiért büntetésből családjuktól elválasztva deportálták őket.⁹¹ A leghíresebb ismert fotón, amely magyarországi zsidó rendőrrel, egy beregszászi karszalagos férfiről készült a birkenauai rámpán, az egykori zsidó rendőr felsegít egy, a sínek mellett összerogyott idős nőt.⁹²

Kérdés még, hogy kivételezett helyzetben voltak-e a zsidó rendőrök a deportálások során. Lehet, hogy egyesek vártak effajta privilégiumokat: ehhez hasonlóan egy mátészalkai zsidó rendőrrel is feljegyezték, hogy amikor közölték vele, hogy őt is deportálni fogják, méreggel követett el öngyilkosságot.⁹³ Összességében azonban nem ismert, hogy a zsidó rendőröket privilegizálták volna a deportálások alatt, helyette őket is ugyanúgy elszállították, mint a többi zsidót. A szilágysomlyói gettó „egészségőreit” visszaemlékezések szerint felsőbb utasításra – nem világos, hogy kinek a részéről – az utolsó között deportálták,⁹⁴ noha ez különösebben nagy eltérést nem jelentett, hiszen Magyarországon a gettók nem álltak fenn éveken át, mint például a megszállt Lengyelországban. Az ungvári zsidó „segítő személyzet” tagjai viszont éppen hogy negatív diszkriminációban részesültek: egy rendőrségi dokumentum szerint amint munkaterhük valamivel enyhült, április 27-én „kiteleptették” őket – minden bizonnyal a gettóból a gyűjtőtáborba –, mondván: már nincs szükség a szolgálataikra.⁹⁵ Egyes zsidó rendőrök, deportálásukat követően, vagonfelelősként funkcionáltak – mint Berkovics Lajos munkácsi zsidó rendőr –,⁹⁶ míg más emlékezők külön kiemelték, hogy a zsidó rendőrségben való részvételük dacára nem lettek vagonparancsnokok. A vagonparancsnokok sorsa azonban semmiképp sem te-

Német és zsidó rendőrök a tódzi gettónál

kinthető privilégiumnak. A szilágysomlyói Berger Ze'ev emlékezése szerint az egyik vagonban út közben felborult a kübli, és ezért Kassánál a németek agyonlőtték a vagonfelelős lányt.⁹⁷

Már idézett, nyíregyházi adatsorunk szerint a helyi zsidó rendőrség legénysége 82 tagú volt, amelyből 50 rendőr bizonyosan a holokauszt áldozatává vált. Az ismert halálozási időpontok alapján 30%-ukat közvetlenül a deportálást követően elgázolták Auschwitzban, 40%-uk 1944 nyarán halt meg, s végül 30%-uk megélte az 1944. őszi–téli, illetve 1945. téli–tavaszi időszakot, az utolsó halálozási dátum 1945. március 19. Utóbbiak jellemzően más táborokba kerültek, főleg a mai Ausztria területén lévő mauthauseni táborokba, főleg a mai Ausztria területén lévő mauthauseni táborokba, főleg a mai Ausztria területén lévő mauthauseni táborokba. A magas halálozási arány mögött az állhatott, hogy többségük a fizikai munkához valószínűleg kevésbé szokott egyén volt. (Az egyedüli két túlélő rendőr korábban kétkezi munkából élt.) Az áldozatok egyharmadát Auschwitzba érkezésükkor azonnal meggyilkolták a németek, újabb negyven százalékuk pedig az őszt sem élte meg. A vezetők idősebb korosztályból kerültek ki, közülük az ismert sorsúak döntő többsége szintúgy meghalt.

Érdemes megvizsgálni, hogy a források tükrében hogyan is tekintettek magukra a vidéki zsidó rendőrök. A magyarországi zsidó rendőrség esetében nem találkoztunk olyan szívszaggató és önvádoló visszatekintésekkel, mint Calel Perechodnik otwoc-

Zsidó rendőrök a tódzi gettóban

ki zsidó rendőr emlékezésében, melynek címe: *Gyilkos vagyok-e?*⁹⁸ A magyarországi zsidó rendőrök nem működtek annyi ideig és nem vettek részt olyan mértékben a deportálásokban, mint például lengyel társaik. Érdeemes látni, hogy a háborút túlélő és a holokauszt modern szakirodalmáról tájékozódó Weiss is úgy vélte: mivel a szombathelyi zsidó rendőrség csak két hónapig működött, és szerepe minimális volt, „nem összehasonlítható a lengyel gettók rendőrségével”.⁹⁹ A két rendőrség természetesen történelmi szempontból összehasonlítható, de sok hasonlóságot valóban nem fog találni a kutató.

Következésképpen a bűnrészesség érzése kevésbé jellemzi azon visszaemlékezéseket, melyek egyáltalán reflektáltak a zsidó rendőrség szerepére. Weiss emlékezésében azt írta: kisgyereként „nekem nagyon imponált, hogy ennek [a zsidó rendőrségnek] tagja lehettem”. „Kedélyes idők voltak”, „lányokkal korzóztunk”, „élveztem, hogy nagyfiú voltam”. Szerinte „a gettórendőr-szolgálat fénypontja a hajnali 4 körüli lángosevés volt a gettó pékségében”.¹⁰⁰ A jól ellátott szombathelyi gettó esetében igen jellemző, hogy csak ezek a momentumok maradtak meg neki a zsidó rendőri szolgálatból. Fontos szempont még a fiatal kor is: Weiss szerint „gyerek voltam”, „játszottam a rendőrt”.¹⁰¹ A sanyarúbb körülmények között létező simapusztai zsidó rendőrség parancsnoka áldozatként, nem pedig bűnrészsként tekintett magára: „Én is ott szenvedtem, ahol a többi. Elvesztettem feleségemet, elvesztettem a családomat, hozzátartozóimat és minden vagyonomat. 15 hónapon át [ti. a gettósítástól a haza-

térésig – V. L. B.] a poklok kínját szenvedtem többi sorstársammal együtt”.¹⁰²

Sajnos nem volt ennyire megértő a háború utáni közélet és számonkérés. A korabeli közbeszéd, élén a sajtóval, egyébként is vérszomjasan követelte a II. világháború felelőseinek számonkérését, előbb formálva véleményt, és csak utána kérdezve. Ez a hozzáállás a fő politikusok esetében érthető volt, ellentmondásai azonban erősen megmutatkoztak például Berend Béla rabbi népbírósi perének antiszemita sajtókommentárjaiban, vagy éppenséggel tárgytemánk, a zsidó rendőrség esetében. A „jupókat” (*Judenpolizei* – ez a kifejezés a gettósítás során magyarul nem volt használatos) bemutató cikkek

szenzációt hajhászó, a zsidóság „bűneit” gyakran kárörvendő módon bemutató írások voltak. A zsidó rendőrök említése a korabeli sajtóban kizárólag negatív volt, a *Világosság* például „az üldözötteket üldöző üldözöttként” utalt egy zsidó rendőrrre,¹⁰³ a *Népszava* pedig meg is magyarázta, hogy „a jupók deportáltak közül kerültek ki és hogy maguknak jobb sorsot biztosítsanak, sorstársaikat elárulták és nem egyszer halálra kínozták”.¹⁰⁴ Bár a lap „deportáltakat” említ, a cikk a még Magyarországon tevékenykedő zsidó rendőrökre utalt. A lapok azonban bizonyos mértékig láthatóan a közhangulatot tükrözték. Jellemző, hogy Miskolcon – mely város 1944 decemberében szovjet irányítás alá került – már 1945 januárjában (!) elhatárolódó nyilatkozott közöltek Steiner nevű zsidó emberek a helyi sajtóban, miszerint egy bizonyos Steiner József zsidó rendőr „viselt dolgaihoz és személyéhez semmi közünk nem volt”, „eljárását elítéltük és elítéljük”, „alulírottak fentnevezettel nem azonosak”.¹⁰⁵ Steinnerről többet nem írtak a lapok, ám a teljes kép megismertetése egyébként is kevésbé motiválta ekkoriban a sajtót. Amikor egy zsidó rendőrt első fokon elítélt a népbíróság, a hírt megírták, a másodfokú felmentő ítéletről (lásd alább) azonban már nem számoltak be.¹⁰⁶

Bár egyes lapok zsidó rendőrök tömeges felelősségre vonásáról írtak Szegeden, a zsidó rendőröként azonosított egyének valójában helyi nyilasok voltak.¹⁰⁷ Jelenleg két zsidó rendőrrel tudunk, aki népbíróság előtt felelt tetteiért. A körülbelül 600 fős simapusztai gyűjtőtábor zsidó rendőrparancsnoka,

Kovnói zsidó rendőrök

Gondos (Gottlieb) Lajos állt népbíróság elé Nyíregyházán (1946. május 3., két év fegyház), majd a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) elé Budapesten (1946. október 21., felmentő ítélet). Sajtóforrásokból ismerjük továbbá Várkonyi (Weinmann) István népbírósági ügyét, aki a harkai gyűjtőtábor 50 fős zsidó rendőrségének feje volt. A feljelentés szerint Várkonyi verte a deportáltakat, kenyéradagot vont meg és zsidókat adott át a németeknek – de nem világos, hogy ezt Harkán vagy a mauthauseni táborokhoz tartozó guns kircheni táborban tette-e, ha egyáltalán megtette.¹⁰⁸ Várkonyit 1947. július 26-án a budapesti népbíróság öt év kényszermunkára ítélte, mert „kötelességén túlmenően bánt szigorúan a deportáltakkal”.¹⁰⁹ A sajtó még beszámolt Sterner József fertőrákosi zsidó rendőr őrizetbe vételéről 1945 nyarán, ám ennél több hír nem jelent meg róla.¹¹⁰

A legtöbbet az intakt peranyaggal rendelkező Gondossal szembeni eljárásról tudjuk. Gondos Lajos 1945. július 20-án tartóztatták le, nem sokkal azután, hogy hazatért a buchenwaldi táborokhoz tartozó Rehmsdorf altáborából. Feljelentője egy volt nyíregyházi, majd simapuzsztai rab, Holländer Márton volt, aki szerint Gondos a deportáltakat „a leglehetősebb módon kínoztá”.¹¹¹ Gondos tárgyalásai érdekfeszítő – és unikális – betekintést adnak a zsidó rendőrség népbírósági megítélésébe.

A nyíregyházi népbíróság arra hivatkozta ítélet el Gondost háborús bűnösnek, hogy olyan lelki sebeket okozott zsidó társaiban, melyek „kimeríti[k] a megkínzás fogalmát”.¹¹² A tárgyalás során Gon-

dos elismerte, hogy valóban megütött egy zsidót, ám állítása szerint nem bottal, hanem tenyérrrel, és csak azért, mert a férfi „nem fogadott szót”. A per során a zsidó kollaborációról szóló perek szokása szerint aljas vádak is előkerültek: az egyik túlélő arról beszélt, hogy Gondos még iskolai tanítóként – a német megszállás előtt – megütötte a hűgát, feljelentője szerint pedig a simapuzsztai zsidók Gondos viselkedése miatt a csendőrökhöz fordultak, akik szintúgy elítélték Gondos viselkedését.¹¹³ Akárcsak a németek „rendes” mivolta hangsúlyozásának gyakorlata, ez is a valós bűnösök szerepét kisebbítette.¹¹⁴ A ténnyt, miszerint a nyíregyházi csendőrök korbáccsal verték a zsidó nőket a gettóban, nem említették az „emberséges csendőröket” Gondossal szemben citáló tárgyalás során.¹¹⁵

Diszkriminatív élet a nyíregyházi népbíróság ítélete nem is titkolta: „Népbíróság nézete szerint azok az ütlegek, amiket a deportáltak a velük egy valláson lévő s velük azonos nemzetiségű vádlottól kaptak, többszörösen fájdalmasabbak, lealázóbbak és kínzóbbak voltak, mintha azokat a csendőröktől vagy SS legényektől kapták volna”.¹¹⁶ Ezen felül igazságtalan módon azért nem volt hajlandó a népbíróság az enyhébb, „népellenes bűnös” kategóriájába helyezni Gondost, mert zsidó rendőrként az 1940. XVIII. tc. értelmében nem számított közhivatalnoknak, és csak közhivatalnok lehetett népellenes bűnös. Ez természetesen rosszindulatú volt, hiszen 1940-ben még nem létezett a zsidó rendőrség intézménye, ráadásul 1944–1945-ben sem volt törvényileg megalapozott az intézmény. (Bár nem ismert népbíróság elé állított budapesti zsidó rendőr levéltári anyaga, feltételezhető, hogy ha állítottak Budapesten népbíróság elé zsidó rendőröket, akkor a pesti gettó rendőrei közhivatalnoknak számítottak volna, mivel – mint már utaltunk rá – a rendőrség kötelékébe tartoztak.) Az ítélet egyértelművé tette, hogy Gondos „önmagának s sorstársainak árulója lett”, a kényszermunkát pedig csak korára való tekintettel (ekkor 56 éves) kerülte el.

A NOT ezzel szemben már arra hivatkozva mentette fel Gondost, hogy bár a zsidó rendőrpáncsok valóban megütött egyes zsidókat, verések más- hol is előfordultak, és erőszak nélkül amúgy sem lehet rendet tartani. Enyhítő körülménynek fogadta el továbbá, hogy szolgálati területén rendet és higiénikus viszonyokat tartott fenn. A NOT továbbá

Beregszászi zsidók a birkenauai rámpán, bal felső sarokban zsidó rendőr segít fel egy nőt

vitatta, hogy az ütés kínzásnak minősül-e, és arra is utalt, hogy az erőszakot „a zsidók érdekében kellett gyakorolnia”. Ezek mellett azonban fenntartotta a nyíregyházi népbíróság azon állítását, hogy az erőszak „fajtája osztályrészesével szemben” nem helyeslendő. Gondos is egyfajta zsidóságra utaló kollektív vádként értelmezhetette az állításokat, hiszen 1919-es baloldali pedigrijének bizonygatása helyett azzal érvelt, hogy „nem voltam [...] saját fajomnak és sorstársaimnak ellensége”.¹¹⁷

Konklúzióképp elmondható, hogy a múlt rendszer sajtójában, a népbíróságok egyes ítéleteiben – és bizonyos túlélők sértett emlékezéseiben – szereplő vádak a magyarországi vidék gettóiban és gyűjtőtáborokban 1944 tavaszán–nyarán működő zsidó rendőrségről nem állták meg a helyüket. Egy átlagos magyar gettó körülbelül alig ötven napig állt fenn, ennél hosszabb ideig nem teljesítettek szolgálatot a gettók zsidó rendőrségei. Egyes gyűjtőtáborokban is működtek zsidó rendőrségek, ám a gettók és gyűjtőtáborok zsidó rendőrségének személyzete között esetleges kapcsolat állt csak fent. Ugyanez mondható el a német koncentrációs táborokban később létrehozott zsidó rendőrségek magyar tagjai-

ról: egyes zsidó rendőrök Magyarországon, majd a német táborokban is hasonló szerepkörben működtek, de ez nem tűnik szabályszerűnek. A zsidó rendőrség feladatai a magyarországi gettóknak változatosak voltak, ám szerepükből és a magyar hatóságok együttműködéséből fakadóan nem játszottak lényegi részt a deportálásokban. Aki a lengyelországi és baltikumai gettók – és azokról szóló filmek – zsidó rendőreit, életerős, izmos, társaik felett basáskodó férfiakat képzel el a magyarországi zsidó rendőrség kapcsán, téved: ez sokkal inkább az antiszemita hatóságok alá rendelt, megszeppent suhancok és megtört idősek szedett-vedett hada volt, akik a legnyomorúságosabb körülmények között próbáltak rendet tartani és valamifajta értelmet csempészni szenvedéseik árjába. Ha bármifajta privilegium érte őket, akkor az csak Európa más részein szolgáló sorstársaikhoz képest mérhető: a magyarországi vidéki zsidó rendőrök legalább csak néhány hétig, egy-két hónapig kellett hogy ellássák feladatukat. A zsidó rendőrök áldozatok voltak, és helyüket is e kategóriában érdemes elhelyezni a holokauszt-történetírásban.

JEGYZETEK

- ¹ Futó áttekintésképp lásd Aharon Weiss: The Relations between the Judenrat and the Jewish Police. In: *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945: Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference*. Szerk. Yisrael Gutman – Cynthia J. Haft. Yad Vashem, Jerusalem, 1979. 201–217.; Frank Fox: The Jewish Ghetto police: Some reflexions. *East European Jewish Affairs*, 25, 2 (1995), 41–47.; Dov Levin: How the Jewish Police in the Kovno Ghetto Saw Itself. *Yad Vashem Studies*, 29 (2001), 183–240.; Samuel Schalkowsky – Samuel D Kassow: *The clandestine history of the Kovno Jewish ghetto police*. Indiana University, Bloomington, In., 2014).
- ² Randolph L. Braham: *A népiertás politikája. A holocaust Magyarországon*. Belvárosi Kvk., Budapest, 1997², 2:826.; Szita Szabolcs: A pesti gettó küzdelme a túlélésért. *Valóság*, 1995/3. 75.; Ungváry Krisztián: A megmenekülés napja. *Népszabadság*, 2015. január 17.; Karsai László: A pesti gettó megmentői. *Népszabadság*, 2015. február 5.
- ³ Végső István – Simko Balázs: *Zsidóorsó Kiskunbalason. Kisvárosi út a holocausthoz*. L'Harmattan, Budapest, 2007. 164–166.; Csösz László: *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészorkoszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar PhD-értekezés, Szeged, 2010. 148.; Baki Attila: *Baró és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék zsidóinak története és holocaustja, 1958–1944*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar PhD-értekezés, Budapest, 2014. 142.; Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások. *Betekintő*, 2014/3. 1–29, itt 10.; Kosztyó Gyula: Az ungvári zsidóság a vészorkoszakba. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő*, 2016/4. 1–32, itt 13.
- ⁴ Dan Michman: A Zsidó Tanács – a magyar helyzet új szempontok tükrében. In: *A holocaust Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Balassi, Budapest, 2005. 247–257, itt 256.
- ⁵ *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság* (továbbiakban: DEGOB. Lásd online: www.degob.hu), 2612.
- ⁶ Sorrendben lásd *Magyarország*, 1940. július 2. 4.; *Magyarország*, 1941. július 11. 5.; *Új Magyarország*, 1943. január 10. 8.; *Magyar Élet*, 1942. július 1. 5.
- ⁷ *Magyarország*, 1940. december 30. 4.
- ⁸ *Budapesti Közlöny*, 1944. április 3. 1.
- ⁹ Molnár Judit: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. In: *Gettómagyarország. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Szerk. Frojimovics Kinga. Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 2002. 19–41, itt 35.
- ¹⁰ DEGOB, 444.
- ¹¹ Weiss András (Bécs) levele a szerzőnek, 2019. október 31.
- ¹² DEGOB, 3554.
- ¹³ *Szefer jizkor le'kebilat Klajnavardajn ve'ha'zeviva* [Kisvárdai és környéke közösségének emlékkönyve]. Szerk. Jólész Károly – Agmon Efrajim. Lahav, Tel-Aviv, 1980. 111–112.
- ¹⁴ *Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára* (továbbiakban: MNL SzSzBML), XXV.1.142.1945. Gondos Lajos népbírói pere (továbbiakban: Gondos-per). 5.
- ¹⁵ *A magyarországi holocaust földrajzi enciklopédiája*. Szerk. Randolph L. Braham. Park, Budapest, 2007. 2:906. (sárga szalag, Kaposvár); Uo. 1:273. (fehér szalag, Munkács); *Új Magyarország*, 1944. május 18. 7. (fehér szalag, Győr); *Ellenzék*, 1944. május 17. 3. (fehér szalag, Kolozsvár).

**A munkácsi gettó bejárata,
jobbról a második zsidó rendőr.
Fotó: Yad Vashem Archives**

- ¹⁶ Kaposvári Gyula: Nehéz napok. Részletek egy 15 éves fiú 1944-es szolnoki naplójából. *Jászkunság*, 1975. március–június. 21. évf. 1–2. sz. 20–28, itt 22.
- ¹⁷ Braham 2007. 2:906. (egyensapka, Kaposvár); MNL SzSzBML, Gondos-per (nincs sapka, Simapuszta).
- ¹⁸ Braham 2007. 1:273. (bot, Munkács); 2:906. (bot, Kaposvár); 2:1018. (bot, Mátészalka); 1:346. (bot, Edelény); *Új Magyarország*, 1944. május 18. 7. (bot, Győr); MNL SzSzBML, Gondos-per (pálca, Nyíregyháza); Kovács László: *Tanú vagyok. Életrajzi töredékek*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza, 2004. 64. (síp, Nyíregyháza).
- ¹⁹ Baki 2014. 142.
- ²⁰ Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története*. Szerző saját kiadása, Nyíregyháza, 1946. 15–16.
- ²¹ MNL SzSzBML, IV.b.759. Szatmár vármegye árszaszéki iratai; uo. IV.B.413. Szabolcs megye árszaszéki iratai; uo. V.B.80. Nyíregyháza város árszaszéki iratai.
- ²² MNL SzSzBML, Gondos-per.
- ²³ Végső–Simko 2007. 165., 283–321.
- ²⁴ *Korot jehuda mechoz Zemplén* [Zemplén megye zsidóságának története]. Szerk. Meir Sas. Memorial Book Committee, Toronto, 1986. 131, 173.
- ²⁵ Braham 2007. 1:273., 1:330–332., 1:346., 1:373., 1:379., 1:425., 1:467., 1:500–501., 1:580., 1:658., 1:693., 1:711., 1:772., illetve 2:772., 2:906., 2:972., 2:1018., 2:1087., 2:1241., 2:1385.
- ²⁶ Baki 2014. 142., 145.
- ²⁷ *Jabadut Ungvár-Uzborod* [Ungvár zsidósága]. Szerk. Jehuda Spiegel. J. Spiegel, Tel-Aviv, 1993. 29.
- ²⁸ Jólész–Agmon 1980. 110.; *Magyar Futár*, 1944. június 7. O. n. (Zalaegerszeg).
- ²⁹ DEGOB, 3, 153, 180, 220, 747, 816, 914, 588, 933, 938, 1094, 2830, 3216, 3275, 3314, 3476, 3547, 3550, 3554.
- ³⁰ Molnár Judit: A kétszáz gettó országa. *Hetek*, 2014. április 4.
- ³¹ Kovács 2004. 40.
- ³² Spiegel 1993; DEGOB, 40. (Szatmárnémeti); DEGOB 3476. (Mohács).
- ³³ Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád: *Senkiföldjén: adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2006. 42.

- ³⁴ Molnár 2002. 64.
- ³⁵ *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 6., 68.; Szederjesi–Tyekvicska 2006. 47–48.
- ³⁶ *Szefer Jehude Salaj-Szilágy* [Salaj-Szilágy zsidóságának könyve]. Szerk. David Giladi. Va'ad Jehude szilágyi be'israel, Tel-Aviv, 1989. 205.
- ³⁷ *DEGOB*, 174.
- ³⁸ Spiegel 1993. 33.
- ³⁹ Weiss András: A kezdet. III. rész. *Életünk*, 2014. 52. évf. 1–3. sz. 79.
- ⁴⁰ Idézi: *DEGOB*, 3555.
- ⁴¹ Molnár Judit: „Hazafias tisztelettel”. Zsidók és nem zsidók Pécssett a holokauszt idején. In: *Tanulmányok a holokausztról. II.* Szerk. Randolph L. Braham. Balassi, Budapest, 2002. 257–275, itt 261.
- ⁴² Giladi 1989. 207.; *DEGOB*, 3575. (Szeged); *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 20.
- ⁴³ Giladi 1989. 207.
- ⁴⁴ *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 81.
- ⁴⁵ *Új Magyarország*, 1944. május 18. 7.
- ⁴⁶ *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 59.
- ⁴⁷ Weiss András (Bécs) levelei a szerzőnek, 2019. október 31. és november 22.
- ⁴⁸ Kovács 2004. 76, 40.
- ⁴⁹ *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 20.
- ⁵⁰ Spiegel 1993. 36.
- ⁵¹ Sas 1986. 173.
- ⁵² *DEGOB*, 124.
- ⁵³ Giladi 1989. 212.
- ⁵⁴ *DEGOB*, 3.
- ⁵⁵ Braham 2007. 1:658.
- ⁵⁶ Csősz 2010. 148.
- ⁵⁷ *MNL SzSzBML*, Gondos-per. 68.
- ⁵⁸ Giladi 1989. 207.
- ⁵⁹ Weiss András (Bécs) levele a szerzőnek, 2019. október 31. *DEGOB*, 3554.
- ⁶⁰ Szederjesi–Tyekvicska 2006. 47–48.
- ⁶¹ Jólesz–Agmon 1980. 112.
- ⁶² *DEGOB*, 572.
- ⁶³ Uo. 1852.
- ⁶⁴ Uo. 68.
- ⁶⁵ Offner Róbert: *Véletlenül életben maradtam*. Szdár Cálám, Dálya Kibuc, 1996. 18.
- ⁶⁶ Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig: Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Koinónia, Kolozsvár, 2005, 189., 192., 195.
- ⁶⁷ *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale*. Fondul Tribunalul Poporului din Cluj (kolozsvári népiróság iratai), Dos. 106/1945. Vásárhelyi László pere. 39. Hevesi Miklós vallo-mása.
- ⁶⁸ *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994). 53–54.
- ⁶⁹ Sas 1986. 174.
- ⁷⁰ Uo. 173–174.
- ⁷¹ *MNL SzSzBMNL*, Gondos-per. 27.
- ⁷² *DEGOB*, 129.
- ⁷³ Isaiiah Trunk: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. University of Nebraska Press, Lincoln, Ne. 1996, 491.
- ⁷⁴ Jólesz–Agmon 1980. 111–112.
- ⁷⁵ Giladi 1989. 212.
- ⁷⁶ Kovács 2004. 40.
- ⁷⁷ Jólesz–Agmon 1980. 111.
- ⁷⁸ Uo. 118.
- ⁷⁹ *DEGOB*, 572.
- ⁸⁰ Sas 1986. 132.
- ⁸¹ *DEGOB*, 124.
- ⁸² Veczán Zoltán: Bunkerbe dobott kézigránát Ungvárytól. *Magyar Nemzet*, 2015. december 30. 6.
- ⁸³ *DEGOB*, 3555.
- ⁸⁴ Kovács 2004. 74.
- ⁸⁵ *DEGOB*, 2930.
- ⁸⁶ Uo. 810.
- ⁸⁷ Sas 1986. 131–132.
- ⁸⁸ Jólesz–Agmon 1980. 112. Sorai kissé ellentmondásosak, ugyanis nem sokkal korábban tisztázta, hogy nem lépett be a zsidó rendőrségbe: az ellentmondás oka lehet sajtóhiba, téves emlékezés, önnön helyzetének szépítése, vagy akár az, hogy a gettó felszámolásakor az emlékező felhúzta a zsidó rendőrség karszalagját, hogy ideig-óráig megússza a deportálást.
- ⁸⁹ Ladislaus Löb: *Megvívartok életek. Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója. Egy túlélő története*. Athenaeum, Budapest, 2009. 54–55.
- ⁹⁰ *DEGOB*, 91.
- ⁹¹ *Yad Vashem Archives* (Jeruzsálem), FA268/34. E. Hoffman és B. Walter felvétele.
- ⁹² *DEGOB*, 1940.
- ⁹³ Giladi 1989. 208.
- ⁹⁴ Spiegel 1993. 43.
- ⁹⁵ *DEGOB*, 572.
- ⁹⁶ Giladi 1989. 213.
- ⁹⁷ Cael Perechodnik: *Am I a murderer? Testament of a Jewish ghetto policeman*. Westview, Boulder, Co., 1996.
- ⁹⁸ Weiss András (Bécs) levele a szerzőnek, 2019. október 31.
- ⁹⁹ Weiss 2014. 79.
- ¹⁰⁰ Weiss András (Bécs) levele a szerzőnek, 2019. október 31.
- ¹⁰¹ *MNL SzSzBMNL*, Gondos-per. 60.
- ¹⁰² *Világosság*, 1947. július 27. O. n.
- ¹⁰³ *Népszava*, 1945. június 7. 2.
- ¹⁰⁴ *Szabad Magyarország* (Miskolc), 1945. január 10. 2.
- ¹⁰⁵ A Gondos-ügy első ítéletét megírták: *Felvidéki Népszava*, 1946. július 13., *Kis Újság*, 1946. július 12. és *Szabad Magyarország* (Miskolc), 1946. július 14.
- ¹⁰⁶ *Szabadosság*, 1947. július 15. 5. V. ö. *Szegedi Népszava*, 1947. július 17. 3.
- ¹⁰⁷ *Kis Újság*, 1947. július 5. 2.
- ¹⁰⁸ *Szegedi Népszava*, 1947. július 27. 2.
- ¹⁰⁹ *Népszava*, 1945. június 7. 2.
- ¹¹⁰ *MNL SzSzBMNL*, Gondos-per. 55.
- ¹¹¹ Uo. 5–7.
- ¹¹² *MNL SzSzBMNL*, Gondos-per, 59, 38, 55.
- ¹¹³ Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Jaffa, Budapest, 2019. 208.
- ¹¹⁴ *DEGOB*, 2987.
- ¹¹⁵ *MNL SzSzBMNL*, Gondos-per. 5–7.
- ¹¹⁶ Uo. 13–14., 60